

KSZTAŁTOWANIE SIĘ USTROJU FEUDALNEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie czynniki spowodowały upadek gospodarczy cesarstwa rzymskiego w IV–V w.?
2. Na czym polegało rozdawnictwo beneficjów, zapoczątkowane przez Karola Młota?

■ GOSPODARKA I SPOŁECZEŃSTWO WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA

W efekcie upadku cesarstwa zachodniorzymskiego i powstania nowych monarchii barbarzyńskich doszło do zasadniczych zmian w systemie gospodarczym Europy Zachodniej. Przemieszczenie się dużych grup ludności oraz towarzyszące mu nieustanne wojny, rabunki i zniszczenia doprowadziły do głębokiego i długotrwałego **regresu gospodarczego** na tych terenach. Nastąpiło **wyludnienie** ziem dawnego Imperium Rzymskiego. Straty demograficzne w V–VI w. były wynikiem migracji, niszczycielskich wojen i pandemii **dżumy**, która rozprzestrzeniła się we wszystkich krajach basenu Morza Śródziemnego i zapewne też na dalszych obszarach Europy. W 542 r. zaatakowała mieszkańców Konstantynopola. Od imienia panującego wówczas cesarza nazwano ją **dżumą Justyniana**. Według szacunków historyków populacja Europy mogła zmniejszyć się w omawianym okresie nawet o 50%. „Dżuma Justyniana” stanowiła największą klęskę tego typu aż do wybuchu epidemii „czarnej śmierci” w 1348 r.

Z regresem demograficznym ściśle związany był **upadek miast, rzemiosła i handlu**. Na europejskim obszarze dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego ośrodki miejskie, funkcjonujące przy katedrach biskupich lub – rzadziej – siedzibach władzy świeckiej, zmalały do rozmiarów niewielkich osad. Elity nowych monarchii barbarzyńskich odrzucały antyczny styl życia. Z tego powodu rzymskie budowle publiczne oraz infrastruktura miejska popadały w ruinę. Nieużywane drogi, mosty, akwedukty, termy, bazyliki i amfiteatry rozpadały się z powodu braku nadzoru i konserwacji. Odzyskiwano z nich jedynie cenny ołów i kamienie. Zanikała umiejętność obróbki kamienia, wyrabiania cegieł i zaprawy, a także wznoszenia budowli z tych materiałów. Najważniejszym surowcem budowlanym stało się drewno.

W świecie podzielonym między zwalczające się monarchie barbarzyńskie niemal całkowicie zamarły handel oraz obrót pieniężny, a wraz z nimi produkcja rzemieślnicza. Upadł także handel dalekosiężny w basenie Morza Śródziemnego. Po rzymskich drogach już podróżowali kupcy, zapewniający miastom zaopatrzenie. Życie toczyło się przede wszystkim w niewielkich, odizolowanych od siebie wspólnotach wiejskich. **Gospodarka towarowo-pieniężna** została wyparta przez **gospodarkę naturalną**, zredukowaną do

Orka pola za pomocą zaprzęgu wołów przedstawiona na średniowiecznej miniaturze. Przełomem w uprawie roli w średniowieczu było pojawienie się na początku VIII w. we Francji żelaznych plugów.

■ miniatura, Hiszpania, XIII w.

samowystarczalnego rolnictwa. Jednocześnie spadła **wydajność produkcji rolnej** – uprawy umożliwiały co najwyżej przeżycie z dnia na dzień.

Zmalało znaczenie podatków, ceł i opłat za przejazd, istotnych dawniej dla funkcjonowania państwa rzymskiego. Władcy czerpali dochody z dóbr ziemskich, łupów wojennych oraz danin, nazywanych **trybutami**. Kiedy podróżowali, obowiązek zapewnienia im kwater i pożywienia spoczywał na ludności. Dodatkowo musiała ona wykonywać liczne prace na rzecz państwa, takie jak naprawa mostów czy budowa dróg. Jej najcięższymi powinnościami były jednak posługi dla armii, prace przy budowie grodów oraz zasieków.

■ WŁADZTWO GRUNTOWE

Najważniejszą rolę w życiu gospodarczym i społecznym we wczesnośredniowiecznych monarchiach odgrywały wielkie majątki ziemskie, nazywane **włościami senioralnymi**. Należały one do władców, Kościoła lub świeckich możnych. Początkowo tworzyły je ziemie dworskie, na których pracowali niewolni czeladnicy, oraz grunty wolnych dzierżawców, płacących czynsze za ich użytkowanie. O organizacji i ustroju wczesnośredniowiecznych monarchii decydowało **władztwo gruntowe**, czyli władza właścicieli ziem nad osadzonymi na nich ludźmi. Ukształtowało się ono w monarchii frankijskiej pomiędzy VI a VIII w. Z czasem upowszechniło się też w innych krajach. Wolnych chłopów włączano wraz z ich gospodarstwami do włości senioralnych – stawali się poddaniymi **panów gruntowych (seniorów)**. Zależność tę czasami wymuszano, lecz najczęściej powstawała ona dobrowolnie – zmęczeni licznymi wojnami chłopci oddawali się pod opiekę panów, mającą gwarantować im bezpieczeństwo. Był to efekt słabości władzy monarszej. Królowie nie wypełniali swoich podstawowych zadań, związanych z utrzymaniem wewnętrznego ładu w państwach, egzekucją prawa, a także ściąganiem danin.

Obszar wchodzący w skład władztwa gruntowego dzielił się na dwie części. Jedną z nich stanowił teren znajdujący się pod bezpośrednim zarządem gospodarczym pana gruntowego – dwór (lub dwory) i otaczająca go ziemia, na której pracowali niewolni czeladnicy oraz poddani. Pozostałe grunty użytkowali chłopci lub wasale w zamian za świadczenia, czyli **renty feudalne**. Wielkość gospodarstw chłopskich wynosiła od kilku do kilkunastu hektarów (1 łan). Od IX–X w. włości powiększono poprzez karczowanie i akcje osadnicze.

We wczesnym średniowieczu decydujące znaczenie dla rozwoju władztwa gruntowego miało upowszechnienie się **immunitetu**. Dzięki niemu wielka własność ziemska ostatecznie przeobraziła się we własność senioralną, w której obowiązywały połączone zasady prawa publicznego i prywatnego. Doprowadziło to do zatarcia różnic między ludnością niewolną a wolnymi dzierżawcami. Powstała jednolita warstwa poddanych, niemających wolności osobistej i pełnych praw do ziemi. Podlegali oni sądownictwu właścicieli ziemskich, a za użytkowane grunty uiszczali renty feudalne. Najczęściej wykonywali prace rolne na pańskich gruntach (**pańszczyznę**), świadczyli usługi transportowe albo rzemieślnicze czy też oddawali część płodów rolnych. Dopiero później upowszechniły się także renty pieniężne.

Chłopi podczas żniw na polu pana feudalnego, nadzorowani przez nadzorcę, zajmującego się organizacją ich pracy. Do zbioru zbóż używano wówczas żelaznych sierpów, za pomocą których ścinano jedynie kłosy.

■ miniatura, Anglia, XIV w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

IMMUNITET

W poniższym dokumencie cesarz Ludwik Pobożny nie tylko obdarza Jana z Narbony nowym immunitetem, lecz także potwierdza wcześniejszy, nadany temu wasalowi przez Karola Wielkiego.

1. W imię Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, Ludwik, za zarządzeniem Opatrzności Bożej cesarz wspaniały.
2. Niechaj będzie znane wszystkim obecnym i przyszłym wiernym świętego Kościoła Bożego i naszym poddanym, że pewien nasz wasal imieniem Jan, zgłaszając się w naszej obecności, złożył w ręce nasze swój hold i prosił nas o przyznanie mu tego wszystkiego, co nasz ojciec i my przyznaliśmy mu byli i co zajął albo dzierżył, względnie mógł zająć lub używać on sam albo jego synowie wraz z ich ludźmi, i okazał nam równocześnie dokument wystawiony mu przez naszego rodzica.
3. My zaś nakazaliśmy wydać mu inny przywilej, względnie poprawiliśmy poprzedni. Ustępujemy przeto temuż naszemu wasalowi Janowi w okręgu narbońskim włości Fontes i Cellum Carboniles wraz z ich granicami i przynależnościami w całości z gruntami uprawionymi i nieuprawionymi, a także to wszystko, co on zajął, dzierżył lub mógł używać we wsi Fonteloncosa w jej granicach albo w innych miejscach, wsiach czy włościach wraz z ich ludźmi. Wszystko to tak on, jak i Jego synowie i potomstwo mają posiadać z naszego nadania, wolne od wszelkiej daniny czy jakiegokolwiek niepokoju.
4. A żaden hrabia ani wikariusz, ani ich pomocnicy, ani żaden sędzia publiczny niech nie ważą się pociągać do świadczeń ani sądzić tych ludzi, którzy mieszkają na ziemiach dzierzonych przez nich albo będących ich własnością; lecz niech [ich] sądzą i pociągają do świadczeń tenże Jan, jego synowie i ich potomni. A co osądzili w zgodzie z prawem, niech będzie ustalone; a co uczyniliby przeciw prawu, niech poprawią zgodnie z prawem.
5. Aby zaś ten nasz dokument trwale obowiązywał, póki onże [Jan], jego synowie i ich potomni będą wierni nam, naszym synom i ich potomstwu, i abyście mu dali wiarę, rozkazaliśmy odcisnąć na nim pieczęć z naszego pierścienia.

Źródło: B. Lesiński, J. Walachowicz, *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*, Warszawa, Poznań 1992, s. 23.

? PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Wymień przywileje nadane Janowi z Narbony przez Ludwika Pobożnego.
2. Wyjaśnij, jakie zagrożenie dla władzy cesarskiej stanowiły takie immunitety.

Do włości senioralnych należały również **beneficja**, nadawane przez panów feudalnych wasalom wchodzącym w skład ich zbrojnych drużyn. Beneficja składały się najczęściej z gospodarstw chłopskich, z których uiszczano renty feudalne na rzecz wasali. Na wyposażenie jednego konnego wojownika pracowało ok. 10 rodzin chłopskich. Wasale, początkowo wywodzący się z chłopstwa, zachowywali wolność osobistą. Mieli rangę zawodowych wojowników. Z czasem utworzyli warstwę rycerską i zyskali status szlachecki, wiążący się z uznaniem lepszego pochodzenia oraz dziedziczony przez kolejne pokolenia.

Na pas i miecz rycerski trzeba było zasłużyć. Mogli się o nie ubiegać jedynie mężczyźni potomkowie rycerzy z prawego łoża. Tytuły giermków, pierwotnie przynależne sługom, zostały zastrzeżone dla „przyuczanych do zawodu” synów rycerskich bądź tych, których nie było stać na kosztowny ceremoniał pasowania lub utrzymanie przynależnego temu standardu życia. Od XI w. rycerstwu przypisywano ściśle określone normy obyczajowe i moralne, obowiązujące na dworach władców, a później kopiowane na zamkach rycerskich. Dworskie obyczaje, wysublimowane gry towarzyskie z udziałem dam oraz turnieje stały się elementami rycerskiej kultury. Ten styl życia przejęła **szlachta**, posiadająca włości senioralne i podkreślająca swoje uprzywilejowane pochodzenie, o które wciąż spierają się historycy. Część badaczy uważa, że jej geneza sięga czasów plemiennych. Zdaniem innych dopiero posiadanie włości oraz urzędów w monarchiach patrymonialnych zapewniły szlachcie dziedziczną uprzywilejowaną pozycję.

Poprzez przyjęcie w swoje szeregi elity wojowników szlachta w znacznym stopniu zawłaszczyła instytucję rycerstwa. W pełnym i późnym średniowieczu szlachectwo oraz rycerstwo były już ze sobą trwale powiązane.

■ FEUDALIZM

Najważniejszy okres dla rozwoju feudalizmu stanowiły lata rozpadu imperium Karolingów. Decydujące znaczenie przypisuje się tu panującemu wówczas chaosowi politycznemu. Badacze nazwali nawet ten proces „mutacją feudalną”. W pierwszej połowie X w. zaniknął tytuł cesarski, a królowie zaczęli tracić bezpośrednią władzę nad prowincjami. Przekształciły się one w księstwa, rządzone przez dawnych namiestników, tytułujących się książętami. Nowi książęta wkrótce utracili kontrolę nad urzędami hrabiowskimi, które stały się dziedziczną własnością rodów możnowładczych.

W kolejnych wiekach postępowało rozdrobnienie władzy państwowej. Na obszarze dawnego cesarstwa Karolingów możnowładcy wznosili liczne warowne siedziby (zamki). Otrzymywali tytuły **kasztelanów** (łac. *castellum* – ‘zamek’) lub seniorów, czyli panów ludzi i ziemi. Podobnie jak wcześniej książęta i hrabiowie, uzyskiwali od bezsilnych monarchów immunitety.

■ Hold lenny

Aktowi komedacji, czyli oddania się wolnej osoby (wasala) pod opiekę innego wolnego człowieka (seniora), zapewniono w średniowieczu niezwykle uroczystą oprawę. Podczas ceremonii, która towarzyszyła komedacji, wasal klękał przed seniorem, wkładał swoje złożone dłonie w jego dłonie i składał przysięgę wierności. Następnie senior podnosił wasala, całował go w usta na znak pokoju oraz przekazywał mu lenno, nazywane inwestyturą. Zazwyczaj wręczał mu przy tym przedmiot stanowiący symbol nadania – sztandar, włócznię, lancę lub dokument – oraz bryłkę ziemi. W efekcie złożenia holdu tworzyła się silna więź osobista między przyjmującym hold seniorem a oddającym się pod jego opiekę wasalem.

Hold lenny był mocno zakorzeniony w tradycji średniowiecznej. Przedstawiony na miniaturze legendarny król Artur przyjmuje ofertę służby od rycerzy Esklabora i Arfasara.

■ *manuskrypt, Włochy, XIV w.*

? Jak przebiegała uroczystość składania holdu lennego?

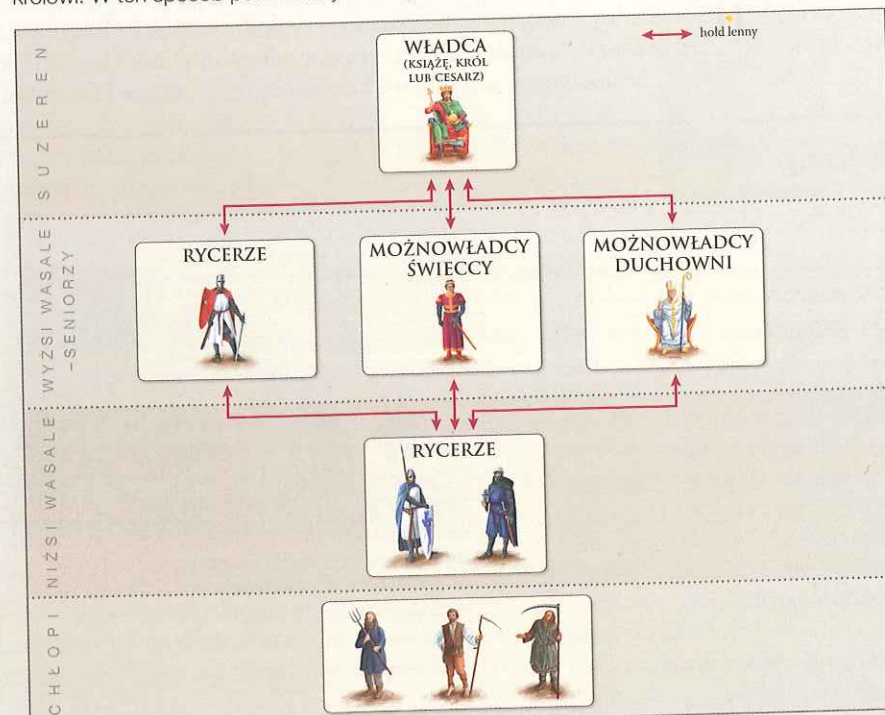
Termin ten oznaczał zwolnienie z podatków pobieranych przez państwo oraz z państwowej jurysdykcji. Po otrzymaniu immunitetu możnowładca ściągał daniny na własny rachunek i samodzielnie egzekwował prawo. Państwo rządzone przez urzędników z czasów Karola Wielkiego zostało w ten sposób zastąpione luźnym związkiem właścicieli ziemskich. Tę decentralizację władzy monarszej nazywa się **rozdrobnieniem feudalnym**.

W X i XI w. zamki senioralne stały się jedynymi ośrodkami rzeczywistej władzy w dużej części Europy Zachodniej. Seniorzy rządili samowolnie i brutalnie – pod pretekstem zapewnienia bezpieczeństwa poddanym często dopuszczali się grabieży i innych nadużyć. Władzę sprawowali z pomocą drużyn zbrojnych wasali. Tylko tak mogli wymuszać na poddanych posłuszeństwo oraz bronić swoich włości przed zewnętrzną agresją. Członków drużyn wynagradzali nadaniami majątków ziemskich. W zamian żądali od nich lojalności, rady oraz – w razie potrzeby – pomocy zbrojnej. Przekazywane w użytkowanie grunty nazywano **lennem**. Nadawano je podczas uroczystej ceremonii, zwanej **holdem lennym**. Zobowiązania wynikające ze stosunku lennego wygasły dopiero w momencie śmierci jednej ze stron. Należało je wówczas odnowić z następcą wasala albo seniora.

W kolejnych wiekach lenna stawały się własnością dziedziczną wasali. Aż do XII w. były niepodzielne – przekazywano je w całości najstarszym synom. W języku łacińskim lenno określano jako **feudum**, dlatego porządek wasalno-lenny nazywa się **feudalizmem**.

■ Drabina feudalna

Podstawą porządku feudalnego była lojalność wasali wobec seniorów. Rycerze składali holdy lenne swoim kasztelanom, kasztelani – hrabiom lub księżom, ci zaś przysięgali posłuszeństwo królowi. W ten sposób powstawały drabiny władzy feudalnej.

? Jakie były różnice między rycerstwem wasali wyższego i niższego szczebla?

■ ROZWÓJ SYSTEMU LENNEGO

System lenny dotyczył zarówno ludzi świeckich, jak i duchowieństwa. Władcy przy zachowaniu pełnego ceremoniału nadawali urzędy oraz związane z nimi lenna także biskupom. Zależność taką symbolizowało wręczenie pierścienia i pastorału. Obdarowani duchowni, podobnie jak panowie świeccy, musieli uczestniczyć w organizowanych przez seniorów wyprawach wojennych.

Każdy wasal mógł posiadać własnych wasali, dla których stawał się seniorem. Przekazywał im część ziem otrzymanych wcześniej od swojego pana lennego. W tak zorganizowanym społeczeństwie najważniejszą rolę odgrywał władca – najwyższy senior, nazywany **suzerenem**. Jednak zgodnie z zasadą: **wasal mego wasala nie jest moim wasalem** do posłuszeństwa wobec niego byli zobowiązani tylko jego bezpośredni wasale. Pozostali musieli dochować wierności swoim seniorom, nawet jeśli oznaczało to konflikt z władcą państwa. Reguła ta przyjęła się w Europie Zachodniej i stała się przyczyną znacznego ograniczenia władzy królewskiej. W efekcie państwa przekształcały się w luźne federacje księstw, hrabstw oraz biskupstw. Władcy mieli w nich niewielką władzę, która w dużym stopniu zależała od dobrej woli i lojalności ich wasali. Jednak nie wszystkie majątki ziemskie miały status lenna. Większość z nich przez całe średniowiecze pozostała **alodiami**.

Odmienny system lenny ukształtował się w Anglii. Po przejęciu tamtejszego tronu Wilhelm Zdobywca, w obawie przed nadmiernym wzrostem pozycji możnowładców, rozdawał im ziemie rozrzucone po całym kraju. Takie rozproszenie dóbr skutecznie uniemożliwiało wasalom podejmowanie prób uniezależnienia się od suzerena. Ponadto zanim wasal złożył przysięgę wierności swojemu seniorowi, musiał zobowiązać się do lojalności wobec króla. W ten sposób władca starał się zapewnić jedność kraju. Ten cel miała realizować również administracja państwowa. Silną pozycję w Anglii zajmowali **szeryfowie** – urzędnicy monarchy odpowiadający za bezpieczeństwo w państwie.

Pasowanie na rycerza to ceremonia, której nazwa pochodzi od jednego z wręczanych w jej trakcie atrybutów – pasa (drugim był miecz). Z biegiem czasu towarzyszące tej uroczystości rytuały stawały się bardziej złożone.

■ miniatura, Francja, XIV w.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny regresu gospodarczego w Europie na początku średniowiecza.
2. Przedstaw zmiany, które zaszły we wczesnym średniowieczu w gospodarce Europy Zachodniej.
3. Omów władztwo gruntowe i proces jego powstawania.
4. Opisz proces kształtowania się stosunków wasalno-lennych.
5. Wyjaśnij, czym był feudalizm.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bloch, *Spółczesność feudalna*, Warszawa 1981.

S. Reynolds, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, Kęty 2011.